

ПОРІВНЯННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ЕМПАТІЇ ОСІБ ПОХИЛОГО ВІКУ РІЗНОЇ СТАТІ

Проаналізовано особливості емпатії як здатності до відображення емоційних станів інших осіб. Обґрунтовано значення емпатії у похилому віці. Охарактеризовано результати дослідження, в якому взяли участь 308 осіб (57– 75 років). Результати експерименту свідчать, що особи похилого віку мають занижений рівень емпатії. Серед трьох каналів емпатії (раціонального, емоційного, інтуїтивного) переважає емоційний. У чоловіків похилого віку серед усіх компонентів найбільше розвинута здатність до проникнення в емпатії. Жінки більше, ніж чоловіки, схильні встановлювати особисті контакти з оточуючими людьми, проявляти зацікавленість у їхньому внутрішньому світі. Загалом жінки похилого віку мають вищий рівень емпатії, ніж чоловіки. Найважливішою умовою розвитку емпатії у цьому віці є установки.

Ключові слова: особистість людини похилого віку, емпатія, стать, компоненти та канали емпатії.

Оптимальне функціонування особистості в сучасному світі вимагає від неї певних умінь, пов'язаних із міжособистісним спілкуванням. Важливим умінням особистості, яка перебуває в середовищі собі подібних, є здатність усвідомлювати власні почуття, почуття інших людей, керувати власними емоціями як щодо себе, так і щодо інших. Такі уміння виявляються в емоційному інтелекті. Емоційний інтелект є складним феноменом, що виявляється у низці здібностей, однією з яких є емпатія як здатність відображати емоційні стани інших осіб. Вимоги до такої здатності посилюються тоді, коли відбуваються суттєві зміни в організації життя людини й виникає необхідність пристосування до таких змін. Це досить часто відбувається у похилому віці. Тому метою нашого дослідження було виявити особливості емпатії осіб похилого віку, а саме – порівняти такі особливості у представників різної статі.

Емпатію як психологічне явище досліджували за кордоном О. Бодальов, В. Бойко, А. Деркач, В. Лабунська, Т. Ліппс, М. Обозов, Г. Олпорт, Т. Пашукова, К. Роджерс, Е. Фромм та ін. В сучасній Україні досить актуальним є розгляд її психолого-

педагогічного аспекту в працях О. Алпатової, І. Беха, Т. Васишлишиної, Л. Журавльової, О. Кайріс, С. Максименка, Л. Маліцької, О. Саннікової, М. Удовенка, О. Чебикіна, Н. Чепелевої та ін. Але, на жаль, недостатньо досліджена проблема особливостей емпатії осіб, яким за 60 років.

На цій загальнолюдській якості зосереджували увагу ще давні філософи. У психологію термін «емпатія» ввів американський психолог Е. Тітченер у 1909 р. Першу концепцію емпатії сформулював у 1885 р. німецький психолог Т. Ліппс. Сьогодні існує значна кількість трактувань цього поняття.

У вітчизняній психології емпатію розглядають як особливу форму психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що опосередкована внутрішнім світом іншого (Л. Журавльова). Здійснюється відображення світу переживань іншої людини і трансформація цих переживань у власні. Таке відображення дозволяє партнерам досягати взаємоузгодження позицій, взаєморозуміння, обирати відповідно спільні засоби само- і взаєморегуляції у процесі міжособистісної взаємодії (С. Максименко, Т. Васишлишина) [7; 10].

Емпатія дозволяє людині подолати егоцентризм, вона є умовою децентрації як психологічного механізму врахування і координатії індивідом точок зору інших осіб із власною [6].

Емпатію також розглядають як один яз механізмів міжособистісного спілкування, тобто прямої або опосередкованої технічними засобами явної або уявної взаємодії його учасників між собою, впливу один на одного і водночас самовпливу, що дозволяє людям обмінюватися наявною інформацією, зумовлювати емоційний стан як один одного, так і власні стани, спонукати та ініціювати різноманітні вчинки [6]. Спілкування важливе в розвитку особистості, адже особистість і є продуктом і результатом індивідуального досвіду її спілкування з іншими людьми [5].

Міжособистісне спілкування в похилому віці дозволяє задовольнити низку життєво важливих потреб. Серед них варто виділити три групи: соціальні, екзистенціальні та емоційні. До соціальних належать прагнення людини похилого віку до прихильності, встановлення близьких емоційних («тепліх») відносин із рідними та друзями, задоволення її потреби в

приналежності (до певних груп, спільнот), прагнення уникати самотності. Емпатія як здатність відчувати емоційні стани інших осіб найбільше і зумовлює задоволення соціальних потреб – потреби у встановленні близьких емоційних відносин із рідними та друзями.

Екзистенціальні потреби людини похилого віку виявляються у смислоутворювальній (збагаченні змістом наявного життя, пошуку вершинного смислу) та задоволенні потреби у свободі. Перша відображається в наявності в людини життєвих цілей, її самоактуалізації, прийнятті себе, активізації духовних надбань, рефлексії, а друга – у відповідальності, вольових якостях, відповідному локусі контролю.

Емоційні потреби людини в похилому віці зумовлюються її прагненням коригувати власні емоційні стани: активізувати позитивні (отримувати розраду, емоційний комфорт) та зменшувати негативні (тривожність, депресію, стурбованість).

Умовою ефективного міжособистісного спілкування зі старіючою особою також є високий рівень емпатії її співрозмовника (особливо молодшого за віком). Адже за таких умов він зможе поставити себе на її місце, врахувати різні психологічні, соціальні відмінності.

Американський психолог, якого вважають сучасним представником біхевіоризму, В. МакГвайр, зазначаючи, що вчинок людини може бути результатом відповідної реакції на зовнішні впливи або проявом якогось внутрішнього джерела активності, внутрішньої потреби, бажання, розглядає шістнадцять типів поведінки. Серед них окремо виділяє поведінку, пов'язану зі спілкуванням, – емпатійну, яка передбачає врахування чуттєвої інформації, що лежить в основі міжособистісної взаємодії осіб, здатності відчувати і розуміти емоційні та душевні стани інших [3].

Емпатія впливає на комунікативну здатність людини: її високий рівень взаємопов'язаний із рівнем розвитку індивідуально-особистісних якостей і визначає спрямованість особистості у спілкуванні, сприяє розвитку емоційної сфери людини. Тому підвищуючи рівень емпатії, можна впливати на формування комунікативної здатності людини похилого віку, що сприяє адекватному її взаєморозумінню з оточенням.

Прояв емпатії в людини зумовлюється низкою чинників, зокрема психофізіологічних (чутливість, емоційна лабільність нервової системи, розвиток першої сигнальної системи, невротизація); індивідуально-психологічних (чутливість, депресивність, реактивна агресивність, сором'язливість, відвертість, самотність, ставлення до себе, самооцінка, «Я-концепція», потреби, цінності); типологічних (соціальний тип, акцентуації характеру – емотивність, педантичність, тривожність, циклотимність, демонстративність, екзальтованість, спрямованість особистості); соціокультурних (умови соціалізації, досвід) [10]. Останній набуває особливого значення в похилому віці.

О. Бодальов вважає, що здатність людини до емпатії зумовлюється сукупністю вмінь, зокрема спостерігати за поведінкою інших осіб і ставити себе на їхнє місце. Саме такі уміння сприяють появі щирості та теплоти у взаєминах. Важливо в людини формувати «соціальні схеми» взаємодії з іншими особами, які б зміцнювали усвідомлення її близькості, ідентичності з ними [6].

Розглядаючи особливості прояву емпатії, О. Саннікова застосовує поняття емпатичної спрямованості – прояв емпатичних переваг, «вибір» суб'єктом тих об'єктів, тих сфер життєдіяльності, по відношенню до яких у першу чергу виникають емпатичні переживання суб'єкта і де найяскравіше виявляється індивідуальна своєрідність емпатії [14]. Показниками емпатичної спрямованості, на її думку, є емпатія до соціального оточення (близьких, колег, незнайомих), аутоемпатія (себе), до героїв художніх творів, до об'єктів природи (рослин, тварин), до подій, які відбуваються в різних часових інтервалах (до минулих, майбутніх).

Такі чинники визначають також те, яка форма емпатії переважає у людини в похилому віці, – співчуття або співпереживання [12]. Співпереживання – переживання суб'єктом тих же почуттів, які відчуває інший через ототожнення з ним, це переживання звернене на себе. Співчуття – переживання суб'єктом із приводу почуттів іншого, переживання безвідносно власного стану. В основі першої лежить потреба у власному добробуті (у людини переважають егоцентричні

переживання), а в основі другої – у добробуті іншого (у людини переважають альтруїстичні переживання).

Співчуття як форму пасивного споглядання та співпереживання як форму активної дії розглядає В. Кротенко [11]. На її думку, співчуття – це початкова форма прояву емпатії (на рівні емоції, почуття), а співпереживання – складніша форма, що виникає в результаті розширення знань про об'єкти, предмети та явища довкілля й переростає в активну дію, спрямовану на розв'язання емпатогенної ситуації (так би мовити, «дійова емпатія»). Досліджуючи психологічні особливості емпатії підлітків, В. Кротенко виявила перехідну ланку між двома основними формами емпатії – активне споглядання, яке розглядає як емоційний відгук на емпатогенну ситуацію, що є результатом набутих знань про моральні норми й цінності та супроводжується усвідомленням необхідності надати конкретну допомогу в її розв'язанні.

Дослідження цієї якості свідчать, що гендерні відмінності в різних осіб обумовлені перш за все особливостями виховання представників різної статі, існуванням стереотипних образів типового чоловіка і типової жінки в нашому суспільстві [4]. Відмінності стосуються лише прояву емпатійності, емоційності, а загалом чоловіки не гірше за жінок здатні визначати почуття інших і внутрішньо співпереживати їм, але вони зацікавлені в тому, щоб оточуючі не помітили цього за їх поведінкою [8].

Щоб установити особливості розвитку емпатії та окремих її складових в осіб похилого віку, було проведене діагностичне дослідження. В ньому взяли участь 308 осіб віком від 57 до 75 років. Середній вік досліджуваних – 68 років. Серед них чоловіків – 106, жінок – 202 особи.

Для дослідження особливостей емпатії та її компонентів у дослідженні використана методика діагностики рівня емпатійних здібностей В. Бойка [13, с. 486-490]. Вона дозволяє виявити як загальний рівень розвитку емпатії, так і показники її окремих компонентів: раціонального, емоційного, інтуїтивного, установок, що сприяють або перешкоджають емпатії, здатності до проникнення в емпатії, ідентифікацію в емпатії. Емпатію В. Бойко розглядає як форму раціонально-емоційно-інтуїтивного відображення іншої людини.

1. *Раціональний* (когнітивний) здійснюється через залучення, увагу до іншого, інтенсивну аналітичну переробку інформації про нього. Цей канал характеризує спрямованість уваги, сприймання й мислення емпатуючого на стан, поведінку, проблеми іншої людини.

2. *Емоційний* (афективний) реалізується через переживання, почуття в процесі відображення станів іншого. Цим каналом фіксується здатність емпатуючого входити в емоційний резонанс із оточуючими – співпереживати, співчувати.

3. *Інтуїтивний* (предиктивний). Засобом відображення іншого в цьому випадку є інтуїтивність, що дозволяє обробляти інформацію про партнера на несвідомому рівні. Цей канал свідчить про здатність людини бачити поведінку партнерів, діяти в умовах дефіциту первинної інформації про них.

4. *Установки, що сприяють або перешкоджають емпатії*. Ефективність емпатії знижується, якщо людина прагне уникати особистих контактів, вважає недоцільним цікавитися іншими, байдуже ставиться до проблем і переживань оточуючих. Це обмежує діапазон емоційної чуйності та емпатичного сприйняття. Навпаки різні канали емпатії діють активніше та надійніше, коли немає перешкод із боку установок особистості.

5. *Здатність до проникнення в емпатії* (дійова емпатія) дозволяє у спілкуванні створювати атмосферу відкритості, довірливості. Людина своєю поведінкою, ставленням може сприяти розслабленню партнера зі спілкування або створювати атмосферу напруженості, неприродності, підозрливості.

6. *Ідентифікація в емпатії* як уміння зрозуміти іншого на основі співпереживань, поставивши себе на його місце. Таке уміння ґрунтується на легкості, рухливості та гнучкості емоцій, здатності до наслідування.

Досліджувані відповідали на питання, а також залишали інформацію про окремі соціально-демографічні характеристики (вік, стать, рівень освіти, зайнятість на теперішній час, стан здоров'я, місце проживання, самотність).

Визначимо середні значення за кожним показником (компонентом емпатії та її сумарним показником) у досліджуваних. Раціональний компонент – 3,088; емоційний компонент – 3,175; інтуїтивний компонент – 2,854; установки, що

сприяють або перешкоджають емпатії – 3,321; здатність до проникнення в емпатії – 3,120; ідентифікація в емпатії – 2,717; сумарний показник емпатії – 18,276 (рис. 1.)

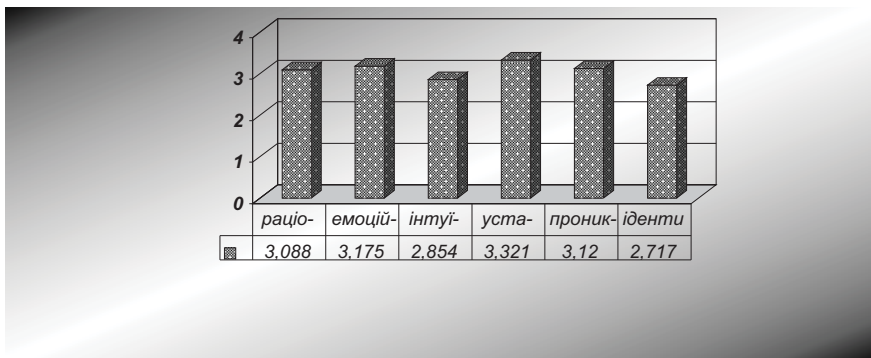

Рис.1. Компоненти емпатії осіб похилого віку

Виявлено, що в досліджуваних осіб похилого віку найбільше значення має така умова (компонент) емпатії, як установки, які сприяють або перешкоджають емпатії. Людина цього віку менше прагне уникати особистих контактів, схильна цікавитися іншими, їхніми проблемами та переживаннями. Можливо, це пов'язано з такою властивістю осіб похилого віку, про яку згадують багато дослідників, як виражена стурбованість життям, подіями в суспільстві, майбутнім, родичами (М. Александрова, В. Альперович) як не досить усвідомлений, край генералізований стан, що за проявом нагадує незначну тривогу [1; 2; 9]. Такий стан стурбованості зумовлений самою суттю старіння, яке супроводжується зниженням психічної сили, зменшенням обсягу психічного життя, економним використанням психічних ресурсів.

Найменше значення серед усіх умов емпатії осіб 60-75 років має ідентифікація в емпатії (уміння зрозуміти іншого, поставивши себе на його місце). Можливою передумовою такої особливості є зміни в емоціях у цьому віці: вони стають менш рухливими та гнучкими, менше здатні до наслідування. Серед трьох каналів емпатії (раціонального, емоційного, інтуїтивного) в похилому віці переважає емоційний, далі раціональний та

інтуїтивний. Вони краще емоційно пізнають іншу людину, ніж раціонально. Їм гірше вдається бачити поведінку партнерів, взаємодіяти з іншими в умовах дефіциту первинної інформації про них, складніше звертатися до досвіду, який знаходиться у підсвідомості. Сумарний показник емпатії досліджуваних відображає її занижений рівень.

Порівняємо рівень емпатії та її компонентів у жінок і чоловіків похилого віку. Результати проведеного дослідження свідчать, що середнє значення за всіма показниками (компонентами емпатії та її сумарним показником) у досліджуваних осіб похилого віку жіночої статі є вищим (див. рис. 2).

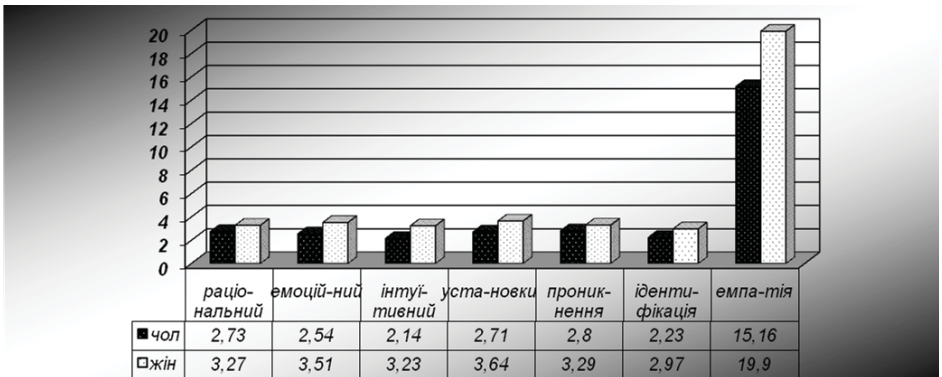

Рис. 2. Рівень емпатії осіб похилого віку різної статі

У чоловіків похилого віку серед усіх компонентів емпатії найбільше розвинута здатність до проникнення в емпатії, їм добре вдається у спілкуванні створювати атмосферу відкритості, довірливості. Але значення за даним компонентом у жінок є вищим. У них серед усіх компонентів емпатії найбільше значення мають установки, які сприяють емпатії.

Жінки більше, ніж чоловіки, схильні встановлювати особисті контакти з оточуючими людьми, проявляти зацікавленість у їхньому внутрішньому світі, їх турбують переживання і проблеми інших. Сумарний показник емпатії жінок та чоловіків похилого віку є заниженим, хоча у перших він

наближається до середнього рівня, а у других – до дуже низького рівня.

Перевіримо достовірність відмінності вибірових середніх арифметичних розподілів сумарного показника емпатії та її компонентів осіб похилого віку чоловічої та жіночої статі за допомогою t-критерію Стьюдента. Для результатів за кожним компонентом перевірена нульова гіпотеза про випадковість схожості згаданих далі величин у досліджуваних жіночої та чоловічої статі, тобто виявлено ступінь залежності двох подій стосовно кожної величини. Альтернативна гіпотеза полягала у не випадковості схожості цих величин. Порівнювали такі показники: раціональний, емоційний, інтуїтивний компоненти, установки, що сприяють або перешкоджають емпатії, здатність до проникнення в емпатії, ідентифікація в емпатії, сумарний показник емпатії.

Встановлений рівень значущості схожості між замірами за цими показниками у досліджуваних осіб похилого віку жіночої та чоловічої статі.

Раціональний. $M1=2,736, m1=0,014, M2=3,272, m2=0,007$

Емоційний. $M1=2,538, m1=0,015, M2=3,510, m2=0,007$

Інтуїтивний. $M1=2,141, m1=0,015, M2=3,228, m2=0,008$

Установки. $M1=2,171, m1=0,015, M2=3,639, m2=0,007$

Здатність до проникнення. $M1=2,802, m1=0,013, M2=3,287, m2=0,006$

Ідентифікація. $M1=2,226, m1=0,014, M2=2,975, m2=0,007$

Емпатія. $M1=15,160, m1=0,056, M2=19,900, m2=0,024$.

Емпіричне значення t-критерію:

Раціональний. $t=|2,736-3,272|/\sqrt{0,014+0,007}=3,775$

Емоційний. $t=|2,538-3,510|/\sqrt{0,015+0,007}=6,468$

Інтуїтивний. $t=|2,141-3,228|/\sqrt{0,015+0,008}=7,214$

Установки. $t=|2,171-3,639|/\sqrt{0,015+0,007}=6,219$

Здатність до проникнення. $t=|2,802-3,287|/\sqrt{0,013+0,006}=3,450$

Ідентифікація. $t=|2,226-2,975|/\sqrt{0,014+0,007}=5,106$

Емпатія. $t=|15,160-19,900|/\sqrt{0,056+0,024}=16,641$.

Критичне значення за таблицею – 1,97 (при рівні значущості $\alpha=0,05$).

При $t > \tau$ нульова гіпотеза про відмінність рівнів сумарного показника емпатії та її компонентів у осіб похилого віку чоловічої та жіночої статі підтверджується. Тобто всі ці події є незалежними, жінки в похилому віці мають вищий рівень емпатії, ніж чоловіки. Перші краще здатні спрямовувати власні пізнавальні процеси на стан, поведінку, проблеми іншої людини, співпереживати та співчувати їй. За умов дефіциту інформації про співрозмовника жінки похилого віку можуть краще зрозуміти особливості його поведінки. Вони більше схильні проявляти зацікавленість внутрішнім світом, переживаннями та проблемами партнерів. Жінкам похилого віку краще, ніж чоловікам, вдається у спілкуванні створювати атмосферу відкритості, довірливості. Перші більше здатні зрозуміти іншого, поставивши себе на його місце.

Емпатія як механізм міжособистісного спілкування важлива в похилому віці, бо дозволяє зрозуміти думки та настрої співрозмовників, за її допомогою відбувається відображення світу переживань іншої людини і трансформації цих переживань у власні. Вона впливає на комунікативну здатність людини похилого віку. Її прояв зумовлюється низкою психофізіологічних, індивідуально-психологічних, типологічних, соціокультурних чинників. Формами емпатії є співчуття, співпереживання та активне споглядання. Емпатія дозволяє людині долати егоцентризм, зосередженість на власній особі.

Особи похилого віку мають занижений рівень емпатії. У способах відображення іншої людини найвагомішим є емоційний. Вони краще емоційно пізнають іншу людину, ніж раціонально, ще складніше в похилому віці звертатися до досвіду, який знаходиться у підсвідомості. Найважливішою умовою розвитку емпатії у цьому віці є установки. Завдяки цьому людина не так схильна уникати особистих контактів, цікавиться іншими, їхніми проблемами та переживаннями.

Список використаної літератури

1. Александрова М. Д. Проблемы социальной и психологической геронтологии / М. Д. Александрова. – Ленинград : Изд-во Ленингр. ун-та, 1974. – 136 с.
2. Альперович В. Д. Старость. Социально-философский анализ / В. Д. Альперович. – Ростов-на-Дону : Изд-во СКНЦ ВШ, 1998. – С. 73–82.

3. Андреева Г. М. Зарубежная социальная психология XX столетия: Теоретические подходы: учеб. пособие для вузов / Г. М. Андреева, Н. Н. Богомолова, Л. А. Петровская. – М. : Аспект Пресс, 2002. – 287 с.
4. Берн Ш. Гендерная психология / Ш. Берн. – СПб. : Прайм–ЕВРОЗНАК, 2001. – 456 с.
5. Бех І. Д. Дискурсивна технологія інтимно-особистісного спілкування / І. Д. Бех [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.ipv.org.ua/component/content/article/8-beh/41-2010-06-20-19-39-45.html>
6. Бодалев А. А. Психология общения / А. А. Бодалев. – М. : Изд-во «Институт практической психологии»; Воронеж : НПО «МОДЕК», 1996. – 256 с.
7. Василишина Т. В. Емпатійні здібності вчителів. Психологічний аспект / Т. В. Василишина // Практична психологія та соціальна робота. – 1999. – №4. – С. 37–38.
8. Говорун Т. В. Гендерна психологія : навч. посібн. / Т. В. Говорун, О. М. Кікінежді. – К. : Академія, 2004. – 308 с.
9. Ермолаева М. Практическая психология старости / М. Ермолаева. – М. : Изд-во ЭКСМО-Пресс, 2002. – 320 с.
10. Журавльова Л. П. Психологія емпатії / Л. П. Журавльова. – Житомир : ЖДУ ім. І. Франка, 2007. – 328 с.
11. Кротенко В. І. Проблема емпатії в психологічній літературі / В. І. Кротенко // Психологія : зб. наук. пр. – Вип. 12. – К. : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. – С. 89-96.
12. Обозов Н. Н. Психология межличностных отношений / Н. Н. Обозов. – К. : Лыбидь, 1990. – 192 с.
13. Практическая психодиагностика. Методики и тесты : [учебное пособие / ред. сост. Д. Я. Райгородский]. – Самара : Изд. дом «БФХРАХ», 1998. – 672 с.
14. Санникова О. П. Феноменология личности : Избр. психолог. труды / О. П. Санникова. – О. : СМІЛ, 2003. – 256 с.

Елена Коваленко

СРАВНЕНИЕ ОСОБЕННОСТЕЙ ЭМПАТИИ ПОЖИЛЫХ ЛЮДЕЙ РАЗНОГО ПОЛА

Проанализированы особенности эмпатии как способности к отражению эмоциональных состояний других лиц. Обосновано значение эмпатии в пожилом возрасте. Охарактеризованы результаты исследования, в котором приняли участие 308 человек (57–75 лет). Результаты эксперимента свидетельствуют, что люди пожилого возраста имеют пониженный уровень эмпатии. Среди трёх каналов эмпатии (рационального, эмоционального, интуитивного) преобладает эмоциональный. У пожилых мужчин среди всех компонентов наиболее развита способность к проникновению в эмпатию. Женщины более, нежели мужчины, склонны устанавливать личные контакты с окружающими людьми, проявлять заинтересованность их внутренним миром. В целом женщины пожилого возраста имеют более высокий уровень эмпатии, чем мужчины. Самый важным условием развития эмпатии в этом возрасте являются установки.

Ключевые слова: личность пожилого человека, эмпатия, пол, компоненты и каналы эмпатии.

Olena Kovalenko

COMPARISON OF CHARACTERISTICS OF EMPATHY, THE ELDERLY OF BOTH SEXES

The article analyzes the characteristics of empathy as the ability to display emotional states of others. The importance of empathy in the elderly is substantiated. The results of studies, participating 308 people aged 57-75 years old (men – 106, women – 202) are characterized. The method of diagnosis of empathy abilities by V. Boyko is used in the research; it allows to discover the rational (cognitive), emotional (affective), intuitive (predictive) indicators of empathy and settings that promote or prevent empathy; ability to penetrate (action empathy); identification in empathy. In addition, the statistical significance of differences of selective arithmetic distributions of empathy sum index and its components in men and women by using Student's t-test is tested.

The most important condition for the development of empathy in this age is the installation. The least importance is the identification of empathy (the ability to understand others). Among the three channels of empathy (rational, emotional, intuitive), the emotional channel dominates. They better understand the other person emotionally than rationally. Among all components of elderly men's empathy, the ability to penetrate into empathy is the most developed. Women more than men, tend to establish personal contact with others, to show interest in their inner world. Women of this age group have higher levels of empathy than men.

Key words: *identity of human aging, empathy, sex, channels and components of empathy.*

Одержано 4.09.2013 р.
